

кої конфесії в «Південно-Західному краї» не зміг до кінця зламати її опозиційного духу, що також посприяло підтримці суспільного авторитету цього віросповідання. Щодо правобережного греко-католицького духовенства, то з переходом у православ'я в 1839 р. воно фактично втратило колишній авторитет серед власної пастви, яка все частіше почала звертати увагу на католицизм.

1. Два документа по делу передачи Почаевской Лавры из введения униатов в ведомство православное // Киевская Старина. — 1882. — № 9.

7. Дмитриев М. В. Битва за землю на Украине 1863–1914. Поляки и этносоциальные конфликты / М. В. Дмитриев, Д. Бовуа // Вопросы истории. — 1998. — № 7. — С. 172–175.

8. Жилюк С. І. Російська церква на Волині (1793–1917) / Жилюк С. І. — Житомир : Журфонд : Клич, 1996. — 174 с.

9. Записка преосвященного Антония, архиепископа Могилевского о сельском православном духовенстве Западного края // Киевская Старина. — 1887. — № 17. — С. 313–339.

10. Ирпенский А. Празднество 8-го сентября в Холме / А. Ирпенский // Киевская Старина. — 1900. — № 70. — С. 77–98.

11. Історія релігії в Україні (Католицизм в Україні). — К., 2002.

12. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України / Нагаєвський І. — Філадельфія : Америка, 1950. — 88 с.

13. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Надтока Г. М. — К. : Знання, 1998. — 270 с.

15. Bartoszewicz I. Na Rusi polski stan posiadania (Kraj, Ludnosc, ziemia) / Bartoszewicz I. — К., 1912. — 23 s.

А. В. Харченко

УДК 94: 314.148(477.54)«18/19»

КУПЕЦТВО ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XX ст.: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ШЛЮБНОЇ ПОВЕДІНКИ ВЕРСТВИ

У статті аналізуються погляди українських та зарубіжних істориків на проблеми історії родини і шлюбу. Особлива увага приділяється визначенню моделі поведінки купецької верстви Харківської губ., яка отримала в сучасній історіографії назву шлюбної поведінки. Зроблено огляд сучасних наукових дефініцій предмета. Зазначається, що його всебічне вивчення потребує тісної міждисциплінарної співпраці в історії, філософії, соціології та ін.

Ключові слова: Харківська губернія наприкінці XVIII — на початку XX ст., купецтво, шлюб.

В статье анализируются взгляды украинских и зарубежных историков на проблемы истории семьи и брака. Особое внимание уделяется определению модели поведения купеческого сословия Харьковской губ., которая в современной историографии получила название брачного поведения. Сделан обзор современных научных дефиниций предмета. Указано, что его всестороннее изучение требует тесного междисциплинарного сотрудничества в истории, философии, социологии и др.

Ключевые слова: Харьковская губерния в конце XVIII — начале XX вв., купечество, брак.

This article analyzes the attitudes of Ukrainian and foreign historians on the problems of history of the family and marriage. Special attention is paid to identifying behaviours merchant estates of Kharkov Gubernia (province), which in modern historiography known marriage behavior. Overview of modern scientific definition of the subject. Pointed out that his comprehensive examination requires close interdisciplinary collaboration in the history, philosophy, sociology, etc.

Keywords: Kharkov Gubernia (province) in the late 18th and early 20th centuries, merchant, marriage.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблеми історії родини і зокрема такого важливого її елементу, як шлюб, викликають неабиякий інтерес дослідників. Та кризова ситуація, характерна для сучасної української родини, вочевидь, має викликати глибоке занепокоєння широких верств суспільства. Коротка тривалість шлюбу, зростання кількості розлучень, мала дітність родини, яку не можуть подолати навіть державні субсидії, зневага до родинних цінностей, наслідком чого стає все «молодший» початок статевого життя — все це ті характерні ознаки, за якими ми можемо говорити про кризу родини і шлюб у нашому суспільстві. Ретроспективний погляд на проблеми цих суспільних інститутів допоможе зрозуміти причини такої ситуації і, можливо, надасть «рецепти» виходу з неї.

Становлення історії родини як окремого напрямку української історичної науки підсилює увагу дослідників до історії шлюбу, як основоположного елементу цього інституту суспільства. Свідченням такої уваги є спеціальні публікації, участь українських істориків у міжнародних круглих столах та наукових конференціях з цієї проблематики [15]. Сьогодні є очевидним, що методологія вивчення суспільства залишає невирішеними чима-

до проблем. Багатолітня перевага політичних та соціально-економічних чинників у історичній реконструкції життя нашого суспільства в радянський період, та зосередження на державницьких та ідеологічних проблемах у перші десятиліття незалежної України сьогодні даються взнаки, залишаючи білі плями в нашій історії.

В нашому дослідженні ми поставили за мету охарактеризувати інститут шлюбу в середовищі купецтва Харківської губ. як систему загально-визнаних суспільством і верствою норм, що отримали в історіографії назву шлюбної поведінки (*marital behavior* в англomовній традиції), шляхом висвітлення сучасних наукових дефініцій предмета. Сама дефініція є однією з проблем, які потрібно вирішити досліднику. П. Берк слушно зауважував, що такі проблеми постають перед істориками, коли ті стають на ще незнані поля [3, с. 17]. Сам термін з'являється на перетині міждисциплінарних розвідок істориків, соціологів, демографів. Недаремно Г. Касьянов пише: «міждисциплінарність стає свого роду усвідомленою необхідністю для історика, і саме вона передбачає адаптацію тих термінів і категорій, які дозволяють одночасно залишатись в межах історії» [14, с. 6]. Виходячи з таких міркувань, зазначимо, що, на думку соціологів, шлюбну поведінку можна трактувати як ставлення людини до шлюбу, дітей, родини відповідно до прийнятих у його соціальної групи норм [4, с. 73]. Історики трактують цей термін як систему дій, що визначає вибір шлюбного партнера, вступ до шлюбу і перебування в ньому [23, с. 3].

Визначення пріоритетів шлюбної поведінки населення, зокрема купецької верстви, може наблизити дослідника до розуміння складних соціальних процесів у суспільстві Російської імперії протягом досліджуваного періоду. В цей час населення країни дуже змінилося, ставши на шлях перетворення традиційного суспільства на так зване модерне суспільство [22, с. 26]. Одним з аспектів цих змін була «родинна революція», в ході якої відбувався перехід від авторитарної родини, характерної для традиційного суспільства, до егалітарної. Дослідження шлюбної поведінки купецької родини допоможе нам простежити ці зміни в історичній динаміці. Слід зауважити, що за умов практичної відсутності робіт, присвячених безпосередньо історії шлюбу, ми розглянемо, як це питання вивчалось у роботах, присвячених історії родини різних верств населення Російської імперії.

Вивчення родини має давні традиції у європейській, зокрема й вітчизняній історіографії. Вже у XIX ст. ми можемо простежити тенденції нового розуміння родини в науковій літературі. У Франції, Німеччині, Великій Британії видавалися праці дослідників, які змінили традиційний погляд на родину як на первісний та моногамний осередок суспільства. Так, Ф. Енгельс, розглядаючи родину як історичну категорію, продемонстрував

органічний зв'язок її форм з різними етапами розвитку суспільства [28, с. 533]. Тобто родина ставилась на один рівень з факторами, що визначають усю структуру соціальних відносин у суспільстві.

Науковці Російської імперії розпочинають досліджувати історію родини синхронно з європейськими колегами. Втім, через певні обставини історія купецької родини надовго залишилася поза увагою істориків. Так, до революції головний акцент у дослідженні історії родини було зроблено на селянській сім'ї та на окремих дворянських родинах. Саме ці дві верстви вважалися головними в суспільстві, а тому актуальність їх дослідження видавалася беззаперечною. В період Великих реформ 1860-тих рр. з'явилися перші нариси, присвячені зокрема й купецтву Російської імперії [10; 17]. Їхні автори — економісти і правники — як центральні теми визначали економічну діяльність верстви, правове становище та добродійність. Проблеми родини та шлюбу в середовищі купецтва не віддзеркалювалися. Цілеспрямовано купецтво не вивчали, праці в рамках проблематики були загальні [1].

За часів СРСР у вивченні теми родини увагу науковців було зосереджено на становищі робітницької сім'ї. Дослідження інших верств мешканців міста оминались, або подавались у певному ракурсі, зумовленому ідеологією історичного матеріалізму [5, с. 114]. Купецтво як соціально ворожа верства ототожнювалося з іншими представниками класу експлуататорів. Автори розглядали перш за все економічну діяльність верстви [21]. Лише в 1970-ті рр. рамки традиційних досліджень було розсунуто. Саме тоді починається вивчення історії купецтва Російської імперії як окремої соціальної верстви. Історія купецтва вивчалася на регіональному рівні, значно розширилось коло досліджуваних проблем [12]. Тим не менше, тези дослідників щодо купецької родини та шлюбу залишалися загальними й стереотипними [18, с. 84].

Цим змінам у вітчизняних дослідженнях передував справжній прорив у західноєвропейських дослідженнях історії родини. В середині 60-х рр. XX ст. англієць Дж. Хайнал продемонстрував перспективність порівняльного вивчення структури родини в різних регіонах світу на підставі особливостей шлюбної поведінки населення окремих місцевостей. Порівнюючи демографічну статистику населення різних територій протягом другої половини XVIII — початку XX ст. Хайнал розподілив європейців на дві великі групи, запропонувавши географічну межу такого розподілу за лінією Трієст — Санкт-Петербург. Загальним висновком стала теза про унікальність шлюбної поведінки західноєвропейців, що відрізняла їх від мешканців країн Східної Європи. На думку науковця, відмінність між двома моделями полягала насамперед у факторі, який давав змогу провести кількісне вимірювання:

ранньої або пізньої шлюбності, універсальної або неповної шлюбності та ін. Цей фактор отримав назву «шлюбної поведінки».

В плані формування нових підходів до вивчення родини не менш важливим було дослідження П. Леслетта, присвячене історії домогосподарства і родини у Великій Британії. Британський дослідник виокремив п'ять основних типів домогосподарства залежно від родинних зв'язків між його членами. Перший тип — домогосподарство однієї людини. Другий — домогосподарство, яке складалося з родичів без шлюбного осередку. Третій — господарство з однією шлюбною парою та їхніми дітьми. Четвертий — розширене господарство, в якому до шлюбної пари додавалися неодружені або овдовілі родичі. П'ятий — багатосімейне господарство, яке утворювалося з кількох шлюбних пар. Зіставивши «європейську» та «східну» моделі шлюбної поведінки, Леслетт прийшов до висновку про їх відмінність у багатьох аспектах (всього він запропонував 22 діагностичних параметри порівняння моделей). Для Східної Європи він вважав характерними велику пропорцію родичів, які мешкають спільно, відсутність господарств однаків, низьку кількість простих та розширених родин, велику кількість багатопоколінних і багатошлюбних родин тощо.

З 1970–80-х рр. до вивчення історії родини на підставі нових наукових методів приєднуються італійські, французькі та німецькі вчені [13]. У рамках так званої «мікроісторії» вивчався щоденний досвід різних соціальних груп, зокрема і їхні шлюбні традиції. Історія родини інтегрувалась у традиційну історію, ставши невід'ємною складовою соціальної історії.

Наприкінці 1970-х рр. статті Дж. Хайнала та П. Леслетта вийшли російською мовою в СРСР, але вони не викликали широкого резонансу [19; 26]. Швидше за все, така реакція була зумовлена тим, що структури родини на Сході Європи залишались мало вивченими, бракувало досліджень на мікрорівні. Тільки з середини 1980-х рр. з'являються перші розвідки, присвячені окремим місцевостям Російської імперії [29; 30]. Показово, що їх авторами були вчені з країн Західної Європи та США. На початку 1990-х рр. спеціалісти не мали чіткого уявлення щодо динаміки та регіональних особливостей шлюбної поведінки населення Східної Європи. На сьогодні цілком очевидно, що для відповіді на питання, чому змінювалася шлюбна поведінка, а не тільки констатації змін, структури родини слід розглядати в історичній динаміці.

У пострадянський період дослідження купецької родини вийшло на новий рівень. Вітчизняні історики отримали змогу неупереджено висвітлювати історію купецького стану. Стали можливими застосування нових методів досліджень, залучення великого досвіду західноєвропейських авторів. Потужна традиція вивчення купецької родини різних регіонів Росій-

ської імперії у сучасній російській історіографії надає вітчизняним науковцям можливість проводити компаративні дослідження. Корисним може стати досвід російських колег у визначенні характеристик моделі шлюбної поведінки купецтва центральних регіонів Російської імперії або Сибіру. Так, росіянин Ю. Гончаров, досліджуючи специфіку шлюбної поведінки сибірського купецтва, приділяє увагу віку укладання шлюбу, різниці у віці чоловіка та дружини, змінам у рівні шлюбності, походженню чоловіка та жінки, що укладають шлюб, кількості шлюбів і розлучень та ін. [6, с. 124]. На думку дослідника, вивчення цих аспектів дає змогу характеризувати важливі риси сімейних відносин у купецькому середовищі, а також виявити деякі демографічні процеси в купецькій верстві [6, с. 132].

Незважаючи на досить сприятливі обставини, і сьогодні О. Донік має всі підстави писати: «У вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва» [11, с. 17]. В цьому з ним погоджується і О. Гуржій [7, с. 3]. Доробок вітчизняних науковців становлять лише окремі статті й, мабуть, єдина дисертація [2].

Досить скромним залишається внесок українських учених у загальноєвропейські дослідження історії родини. Так, на семінарі з проблематики родинних структур, який проходив 2000 р. у Відні, М. Крикун вперше представив матеріали розвідок на Київщині наприкінці XVIII ст., які продемонстрували деяку відмінність у шлюбній поведінці українських земель від російських місцевостей [24, с. 28]. Висновком семінару стала доволі цікава теза про існування широкої перехідної смуги між двома великими зонами шлюбної поведінки, яка охоплювала принаймні деякі регіони України, Білорусі та Балканських країн.

В той час як дослідницький досвід європейських, російських та американських істориків у розвідках з історії родини нараховує десятиліття досліджень і величезну кількість наукової та науково-популярної літератури, в Україні й сьогодні відчувається брак спеціальних праць, присвячених цим питанням, особливо — дослідженню міських прошарків населення, яскравим представником яких виступало купецтво. Інтереси українських істориків зосереджуються навколо традиційних тем: професійної діяльності купецтва, соціально-правового статусу, динаміки чисельності та ін. Також є студії про окремих видатних представників українського купецтва, які відзначалися в благодійності й громадській діяльності [16; 20]. Втім, історія родини купецької верстви, питання купецького шлюбу досі не знайшли висвітлення в цих працях. Новим словом у вітчизняних дослідженнях купецької верстви стала стаття І. Гуржій, присвячена проблемі повсякденного життя київського купецтва в XIX ст. На жаль, у темі купецької родини дослідниця обмежується тезами про «сімейні драми» та «сімейні чвари», якими

й характеризує повсякденне життя купецтва [8, с. 27]. Такі обставини дають підстави говорити про неможливе на сьогодні відтворення цілісної картини історії купецької родини та її шлюбу.

Під час вивчення шлюбної поведінки купецтва Харківської губ. протягом другої половини XVIII — початку XX ст. необхідно враховувати ті зміни, яких зазнало суспільство Російської імперії в зазначений час. Цей період обумовив значні трансформації в усіх сферах життя нашого регіону. Тоді Харківщина стає об'єктом міграції, зазнає змін в економічних, правових, соціокультурних підвалинах життя, що позначалося й на шлюбно-сімейних відносинах населення. Наявний комплекс писемних джерел з цієї теми, що зберігається у фондах Харківського [9] та Сумського обласних державних архівів, Центрального державного історичного архіву в м. Києві [27], дає всі можливості для повного і всебічного висвітлення теми шлюбної поведінки купецтва Харківської губ. наприкінці XVIII — на початку XX ст.

Таким чином, як відзначають дослідники, українська історіографія стоїть на порозі великих змін, усвідомлюючи і обговорюючи свої проблеми [25, с. 17]. Позитивні явища цих дискусій свідчать про приєднання української історичної науки до світового історіографічного процесу XXI ст. Розширюючи коло досліджень розвідками з історії родини, українські історики мають змогу не тільки визначати тенденції минулого, але й окреслювати перспективи.

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. — Т. 1. — Х., 1993. — 568 с.; Т. 2. — Х., 1993. — 974 с.

2. Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії: дис. ... канд. іст. наук / Беліков Юрій Анатолійович. — Х., 2003. — 267 с.

3. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові перспективи історіописання / За редакцією П. Берка. — К. : НІКА-Центр, 2004. — С. 17.

4. Большой толковый социологический словарь : в 2-х т. / Сост. Д. Джерри. — М. : Вече, АСТ, 1999. — Т. 1. — 1999.

5. Вольфсон С. Я. Семья и брак в их историческом развитии / Вольфсон С. Я. — М. : Соцэкгиз, 1937. — 244 с.

6. Гончаров Ю. М. Купеческая семья второй половины XIX — начала XX вв. / Гончаров Ю. М. — Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. — 206 с.

7. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / Гуржій О. І. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2004.

8. Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. / І. О. Гуржій // Український історичний журнал. — 2009. — № 6. — С. 24–34.

9. Державний архів харківської області. — Наприклад, справи з Ф. 3 (Канцелярія Харківського губернатора), Ф. 44 (Харківська міська дума) та ін.

10. Добровольский В. И. Брак и развод / Добровольский В. И. — СПб. : Труд, 1903. — 247 с.

11. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. — 2006. — № 7. — С. 16–41.
12. Жирнова Г. В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем / Жирнова Г. В. — М. : Наука, 1980. — 150 с.
13. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX вв.) / Зидер Р. — М. : ВЛАДОС, 1997. — 302 с.
14. Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. — 2006. — № 4. — С. 4–15.
15. Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе // Труды VII Конференции Ассоциации «История и компьютер». — М. : Мосгорархив, 2001.
16. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал. — 1992. — № 3. — С. 57–66.
17. Кухаржевский И. Общий очерк развития семейных отношений вообще и брачных в особенности / И. Кухаржевский // Варшавские университетские известия. — 1901. — № 1–3.
18. Лаврычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900 / Лаврычев В. Я. — М. : Мысль, 1974. — 252 с.
19. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / Ласлетт П. // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. — М. : Статистика, 1979. — С. 132–157.
20. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 65–73.
21. Лившин Я. И. Представительные организации крупной буржуазии в конце XIX — начале XX вв. / Я. И. Лившин // История СССР. — 1959. — № 2. — С. 95–117.
22. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократ. семьи, граждан. общества и правового государства / Миронов Б. Н. — Т. 1. — СПб., 1999. — 548 с.
23. Михеева А. Р. Брак, семья, родительство / Михеева А. Р. — Новосибирск : НГУ, 2001. — 313 с.
24. Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйств в истории Европы / В. Носевич // История и компьютер. — М., 2001. — С. 15–38.
25. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. — 1999. — № 1. — С. 85–91.
26. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в перспективе / Дж. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. — М. : Статистика, 1979. — С. 14–70.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Наприклад, справи з Ф. 1710 (Слобідсько-Українська губернська канцелярія), Ф. 1945 (Харківська палата карного і громадського суду) та ін.
28. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. — М., 2003. — С. 507–695.
29. Nareven T. K. The History of the Family and the Complexity of Social Change / T. K. Nareven // The American Historical Review. — 1991. — Vol. 96. — No 1. — P. 95.
30. Mitterauer M. Russian and central European family structures: comparative view / M. Mitterauer, A. Kagan // Journal of Family History. — № 7 (1982). — P. 103–131.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
Кафедра історії
Асоціація істориків вищої школи України

Наукове видання

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ:

Збірник наукових праць

Випуск 32

Редколегія: Горбань Ю. А., доктор історичних наук, професор; Гриневич Л. В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; Гон М. М., доктор політичних наук, професор; Гнатюк Н. Ф., кандидат історичних наук, професор (*заступник голови редколегії*); Ігнатова Л. Р., кандидат історичних наук; Кізлова А. А., кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*); Ковальський Б. П., кандидат історичних наук, професор; Костишева С. О., доктор історичних наук, професор (*голова редакційної колегії*); Панібудьласка В. Ф., доктор історичних наук, професор; Петренко С. М., кандидат історичних наук, професор; Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор; Клапчук С. М., доктор історичних наук, професор; Левітас Ф. Л., доктор історичних наук, професор; Ліхолат О. В., доктор історичних наук, професор; Щербак В. О., доктор історичних наук, професор.